

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

ایران شناسی

مطالعه و بررسی جغرافیای تاریخی شهر اصفهان

در دوره ی تیموریان

(۸۵۵-۷۸۹ ق.ه / ۱۴۵۴-۱۳۸۷ م)

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا رحمتی

استاد مشاور:

دکتر سید احمد عقیلی

پژوهش و نگارش: سید رسول قریشی

اسفندماه ۱۳۹۲

چکیده

با مراجعه به منابع جغرافیایی و تاریخی مربوط، در دوره های مختلف از موقعیت جغرافیایی شهر اصفهان در مرکز عراق عجم و مرکز جغرافیایی ایران، این موضوع به ذهن متبادر می شود که این شهر می بایستی از اهمیت زیادی برخوردار باشد. نیز وجود زاینده رود و به طبع آن آب و هوای مطلوب و قرارگیری اصفهان به لحاظ موقعیت خاص در مسیرهای ارتباطی مهم کشور در دوران مختلف تاریخی، این اهمیت را دوچندان می نماید.

آن گونه که از منابع برمی آید، دوران تیموریان که دوره ی مورد مطالعه ی این رساله است نیز از قرون است که شهر اصفهان، یکی از مراکز سوق الجیشی برای شاهزادگان تیموری بوده که برای تسلط بر عراق عجم و دیگر نقاط ایران، موقعیت مناسبی داشته است.

با تحلیلی تاریخی - جغرافیایی بر این موقعیت، نظری اجمالی بر جغرافیای تاریخی این شهر در دوره ی اسلامی، بررسی جغرافیای تاریخی شهر اصفهان در دوره ی تیموریان، کیفیت ابنیه ی تاریخی و راه های ارتباطی اصفهان در دوره ی مذکور با شهرهای مهم عراق عجم در این رساله، مشخص می شود که شهر اصفهان در میان شهرهای عراق عجم از موقعیت ژئوپلتیک بسیار مهمی برای تسلط بر آنها برخوردار بوده است، همچنین اصفهان در مسیر راه های ارتباطی مهم عراق عجم و ایران قرار گرفته و از لحاظ استراتژیک و اقتصادی برای شاهزادگان تیموری بسیار حائز اهمیت است. افزون بر این، اصفهان این دوره با پتانسیل های بالقوه ی بسیار و آثار و ابنیه، توانسته الگویی بر ای تغییر بافت شهری در زمان صفویه باشد. در آخر با توجه به مطالعات و بررسی های انجام گرفته و مطالب ارایه شده در این رساله نقشه ای ترسیمی به عنوان نقشه ی شهر اصفهان در دوره ی تیموریان ارایه گردیده است.

واژگان کلیدی: جغرافیای تاریخی، دوره ی تیموری، موقع جغرافیایی، زاینده رود، شهر اصفهان

Abstract:

By study of geographical and historical sources in different periods about geographical position of Isfahan in the center of Iran, it comes to mind that this city had an important role in Iran.

Existence of Zayandeh Rood river, the favorable climate and particular position on the major communication routes in different historical periods, Also doubled the importance of the city.

As it comes from the written sources, during the Timurid period, too, studied in this paper, Isfahan has had a strategic center for the Timurid princes to dominate over other parts of Iran (*Iraqi Ajam*).

Historical – geographical analysis on this position, an overview of the historical geography of the city in the Islamic period, examining the historical geography of the city in the Timurid period, and the quality of the historic buildings and communication routes of Isfahan with other cities of Iran in this period, are specified in this paper. Also we study the important strategic position of Isfahan among other cities of Iran to dominate them. Isfahan was situated in the center of Iran, It has very important geopolitical communicating as well as position. And it was very important for Timurid princes because of its economic, and strategic position too. In addition Isfahan with high potential of architectural backgrounds became good model for Safavids. Finally regarding all studies in this paper, a concept of the city of Isfahan in the Timurid period is presented.

Keywords:

Historical Geography, Timurid period, geographical position, Zayande road, Isfahan city

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: مشخصات تحقیق
۱-۱	اهمیت و ضرورت مطالعه.....
۲	۲-۱ اهداف.....
۲	۳-۱ کاربرد نتایج.....
۳	۴-۱ پیشینه تحقیق.....
۴	۵-۱ کلمات کلیدی.....
۴	۶-۱ فرضیه ها.....
۴	۷-۱ روش تحقیق.....
۵	۸-۱ بررسی و نقد منابع.....
	فصل دوم: مفاهیم جغرافیای تاریخی و نظری اجمالی بر جغرافیای تاریخی اصفهان از ورود اسلام تا قرن هشتم هجری
۱۴	۱-۲ مفاهیم جغرافیای تاریخی.....
۱۵	۱-۱-۲ جغرافیای تاریخی از دیدگاه منابع اصلی و تحقیقی.....
۱۶	۲-۲ نظری اجمالی بر جغرافیای تاریخی اصفهان از ورود اسلام تا قرن هشتم.....
۱۶	۱-۲-۲ مولفه های جغرافیای تاریخی اصفهان در دوره ی اسلامی.....
۲۵	۲-۲-۲ جغرافیای تاریخی اصفهان از ورود اسلام تا قرن پنجم.....
۲۷	۳-۲-۲ جغرافیای تاریخی اصفهان از قرن پنجم تا قرن هشتم.....
	فصل سوم: شرایط جغرافیایی شهر اصفهان با تاکید بر جغرافیای تاریخی اصفهان در قرن هشتم (دوره ی تیموریان)
۳۱	۳-۱ تحلیلی بر بافت شهری در این دوره.....
۳۲	۲-۳ وضعیت ژئوپلتیک اصفهان در دوره ی تیموریان (۷۸۹ الی ۸۵۵).....
۳۲	۱-۲-۳ وضعیت سیاسی شهر از یورش امیر تیمور تا مرگ وی.....
۳۶	۲-۲-۳ وضعیت سیاسی شهر از مرگ تیمور تا سال ۸۱۳ هجری.....
۳۷	۳-۲-۳ وضعیت سیاسی شهر از هجوم شاهرخ تا مرگ سلطان محمد بن بایسنقر (سال ۸۵۵ هجری).....
۴۱	۳-۳ بافت و سیمای شهر اصفهان در این دوره.....
۴۲	۱-۳-۳ نحوه شکل گیری و گسترش محلات.....
۴۳	۲-۳-۳ محلات اصفهان از ابتدای ورود اسلام تا اواخر قرن نهم.....
۴۴	۳-۳-۳ محلات حیدری و نعمتی و منازعات آنها.....
۴۵	۴-۳-۳ تغییر بافت شهر از دوره ی تیموریان.....
۴۶	۵-۳-۳ چگونگی ساخت و شکل ظاهری محلات و معابر.....
۴۷	۱-۵-۳-۳ اماکن عمومی.....
۵۲	۲-۵-۳-۳ اماکن مذهبی.....

- ۳-۳-۵-۳ سایر مراکز مذهبی و زیارتی ۵۴
- ۳-۴-۴ چگونگی اداره ی اصفهان در عصر تیموریان ۵۵

صفحه

عنوان

- ۳-۴-۱ سیاست تیمور و جانشینانش در اداره ی شهر ۵۶
- ۳-۴-۲ تشکیلات اداری اصفهان در این دوره ۵۹
- ۳-۴-۳ تشکیلات مالی در دوره ی تیموریان ۶۵

فصل چهارم: کیفیت معماری و ابنیه ی تاریخی اصفهان

- ۴-۱-۱ خصوصیات و ویژگی های معماری عصر تیموری ۶۹
- ۴-۲-۱ آثار و ابنیه تاریخی اصفهان در دوره تیموریان ۷۱
- ۴-۲-۱-۱ امارت چهار حوض یا تالار تیموری ۷۲
- ۴-۲-۲-۱ عالی قاپو ۷۳
- ۴-۲-۳-۱ بیت الشیاء عماد ۷۳
- ۴-۲-۴-۱ خانقاه نصر آباد ۷۴
- ۴-۲-۵-۱ بقعه شهشهان ۷۶

فصل پنجم: راه های ارتباطی عراق عجم در دوره ی تیموریان

- ۵-۱-۱ راه های مهم تجاری در آستانه ی فتوحات تیمور ۸۰
- ۵-۲-۱ حوزه ی تجاری مسیر خلیج فارس - خراسان ۸۱
- ۵-۳-۱ مسیر سلطانیه - اصفهان - شیراز ۸۱
- ۵-۴-۱ راه شیراز به ابرقو و یزد ۸۳
- ۵-۵-۱ مسیر اصفهان - کاشان - قم - ری ۸۴
- جمع بندی و نتیجه گیری ۸۶
- منابع و مأخذ ۸۹

فهرست نقشه ها و تصاویر

عنوان

- ۱- نقشه ی ایران در دوره ی تیموریان
- ۲- نقشه ی ایران در دوره ی جانشینان تیمور
- ۳- نقشه ی شهر اصفهان (حصار شهر در ادوار مختلف)
- ۴- نقشه ی شهر و بازار اصفهان در اواخر قرن چهاردهم میلادی
- ۵- نقشه ی بناهای پیش از سال ۱۵۰۰ میلادی در اصفهان
- ۶- نقشه ی شهر اصفهان (محلات شهر)
- ۷- نقشه ی طرح توسعه ی اصفهان در عصر صفویه
- ۸- نقشه ی راه های استان فارس و استان کرمان
- ۹- نقشه ی راه های استان جبال
- ۱۰- نقشه ی ترسیمی شهر اصفهان در دوره ی تیموریان
- ۱۱- تصویر تالار تیموری
- ۱۲- تصویر عالی قاپو
- ۱۳- تصویر بیت الشتاء (سردر و شبستان)
- ۱۴- تصویر خانقاه نصرآباد
- ۱۵- تصویر بقعه ی شهشهان

مقدمه

ایران سرزمینی است دیرپا با جاذبه های طبیعی گوناگون و مناطق آب و هوایی متنوع. این سرزمین وارث آثار تاریخی و قدیمی متعددی است که به ادوار مختلف تمدنی آن تعلق دارد . هر کسی با مطالعه و تحقیق درباره این سرزمین پهناور می تواند در هر گوشه ای از خاک آن با اثری متعلق به دوران اسلامی و یا قبل از آن بر خورد کند.

توجه به گذشته تاریخی و جغرافیایی هریک از شهرهای ایران، یکی از بهترین راه ها جهت بررسی وضعیت فرهنگی و تمدن مردم ایران می باشد . اصفهان به عنوان یکی از مهم ترین و موثرترین شهرها در شکل گیری تحولات کشور، از دیرباز مورد توجه سیاحان و نویسندگان متون جغرافیایی و تواریخ عمومی و محلی بوده است و در کتب مختلف گاه به صورت گذرا و گاهی طولانی مورد عنایت و توجه قرار گرفته است. از این رو از جنبه های مختلف مورد توجه مورخین و جغرافی دانان قرار گرفته است.

با توجه به میان رشته ای بودن رشته ی ایران شناسی، قرار براین شد که موضوعی متناسب با این رشته، انتخاب شود و نیز اینکه برای شناخت هرچه بهتر ایران یا هر کشوری بهتر است به طور خاص و دقیق یک شهر را از منظر تمدن و تاریخ و جغرافیای آن بررسی کرد و با آن آشنا شد تا شاید در راستای شناخت آن کشور قدمی محکم تر و بهتر برداشت . جغرافیای تاریخی مفهومی بسیار قدیمی است اما اصطلاحی جدید و تازه است، و از این جهت توجه به جغرافیای تاریخی هر شهر یا هر کشور، ما را در هرچه بهتر شناختن آن کمک شایانی خواهد کرد . بخصوص برای دانشجویان رشته ی ایران شناسی و علاقه مندان به آن، بررسی جغرافیا و تاریخ و به دیگر سخن جغرافیای تاریخی برای شناخت شهرها و روستاها و جای جای کشور ایران ضروری می نماید. بعد از یورش مغول و تیمور و آن همه ویرانی و تخریب، بسیاری از شهرها و روستاها از جمله مرو، سمرقند، ری، نیشابور، بخارا و اصفهان و غیره، افول چشمگیر شهر و شهرنشینی را شاهد هستیم . مورخین و سیاحان بعد از حملات مذکور کمتر به توصیف سیما و وضعیت آبادی و اقتصادی شهرها پرداخته اند. همچنین منابع و ماخذ در مورد سیمای شهر و تحولات آن در این دوره اندک است. به همین دلایل، تعیین چگونگی سیمای شهر و شهرنشینی دشوار گشته است.

وصف اصفهان گاه در کتب جغرافیایی، گاه در سفرنامه های سیاحان خارجی، گاهی هم در کتب مورخان داخلی و خارجی، در ادوار مختلف مورد بررسی قرار می گیرد. تمام این امور نشان از قرار گرفتن اصفهان به عنوان یکی از مراکز ثقل در تاریخ تحولات ایران می باشد

برای درک و تحلیل درستی از تاریخ کلی یک کشور نیازمند شناخت و تحقیق در تاریخ هریک از شهر های آن کشور می باشیم. از عوامل دیگر، در توجه و دقت نمودن به این موضوع، آن بود که راجع به جغرافیای تاریخی شهر اصفهان در این دوره تحقیق و بررسی جامعی صورت نگرفته و توجه به این نکته اهمیت و ضرورت بررسی موضوع را نشان می دهد

این رساله در چهار فصل ارائه می گردد. فصل اول، کلیات و پیشینه ی تحقیق را در بر می گیرد. فصل دوم با عنوان مفاهیم جغرافیای تاریخی و نظری اجمالی بر جغرافیای تاریخی اصفهان از ورود اسلام تا قرن هشتم، به بررسی جغرافیای تاریخی از دیدگاه منابع اصلی و تحقیقی، مولفه های جغرافیای تاریخی اصفهان در دوره ی اسلامی و بررسی جغرافیای تاریخی اصفهان از ورود اسلام تا قرن پنجم و از قرن پنجم تا قرن هشتم می پردازد.

در فصل سوم مبحث اصلی پایان نامه با عنوان جغرافیای تاریخی اصفهان در قرن هشتم (عصر تیموریان) به صورت مبسوط مورد بررسی قرار می گیرد. پس از تحلیلی بر بافت شهری در این دوره، بافت و سیمای شهر اصفهان، چگونگی اداره ی اصفهان در عصر تیموریان، سیاست تیمور و جانشینانش در اداره ی شهر، تشکیلات اداری اصفهان در این دوره و تشکیلات مالی در دوره ی تیموریان، مطالعه و واکاوی شده است.

اما فصل چهارم، نگاهی دارد به کیفیت معماری و ابنیه ی تاریخی اصفهان و راه های ارتباطی عراق عجم در دوره ی مذکور، که پس از بحث در مورد معماری و معرفی آثار تاریخی دوره ی تیموریان در این شهر، مسیرهای ارتباطی اصفهان و دیگر شهرها چون سلطانیه، فارس، هرموز و غیره را مورد مطالعه قرار می دهد.

در نهایت، جمع بندی و نتیجه گیری ارائه شده است که فرضیه های این تحقیق را بر اساس منابع، به اثبات رسانده و موقعیت سوق الجیشی و اهمیت شهر اصفهان را چه در داخل شهر و اتفاقات آن و چه در مسیرهای ارتباطی برون شهری تایید می نماید در آخر هم نقشه ای از شهر اصفهان بر اساس پراکندگی آثار تاریخی و منابع مورد مطالعه، توسط نگارنده ترسیم شده است.

البته در انجام این تحقیق موانع و مشکلاتی نیز در جریان امور دخیل بوده است. مسایلی همچون فقدان تحقیقات و مطالعات جامع راجع به این دوره، گستردگی موضوع و فرصت اندک عواملی بوده است که بر روی کیفیت کار تاثیر گذاشته و نگارنده به این ضعف و نقص در کار خویش معترف

است. لیکن کوشش بر آن بوده است که نکات مبهم و قابل توجه این دوره، به دقت مورد بررسی قرار گیرد و سعی در روشن نمودن آن نکات گردد.

فصل اول: مشخصات تحقیق

۱-۱ اهمیت و ضرورت مطالعه:

منابع تاریخی و جغرافیایی موجود از زمان تیموریان، این موضوع را می‌رساند که اصفهان دوره‌ی تیموری از لحاظ سوق الجیشی بسیار حائز اهمیت بوده است. برخی از ویژگی‌هایی که برای شناخت اهمیت این شهر می‌توان برشمرد از جمله اصفهان در مرکز عراق عجم و در مسیر شهرهای بازرگانی مهمی چون سلطانیه و تبریز و در مسیر دو شهر پایتختی این حکومت یعنی سمرقند و هرات و شهرهای مهم دیگری مانند شیراز، ری، کرمان و یزد جای داشت و شهری بسیار حائز اهمیت بوده است و از دیگر ویژگی‌های اصفهان آن دوره این که شهری پرجمعیت و برخوردار از موقعیت خوب کشاورزی بوده که این نیز بر اهمیت آن می‌افزود. بر پایه‌ی آنچه که گذشت، اگر شاهزادگان تیموری بر آن شهر سلطه می‌یافتند می‌توانستند بر دیگر نقاط ایران نیز تسلط یابند.

۲-۱ اهداف:

هدف این تحقیق، بررسی جغرافیای تاریخی و جایگاه سوق الجیشی شهر اصفهان در دوره‌ی تیموریان است. بررسی موقعیت بالقوه‌ی اصفهان در توسعه اقتصادی و تجاری دوره تیموریان نیز از دیگر اهداف این پژوهش می‌باشد.

۳-۱ کاربرد نتایج:

به طور کلی، تحقیق حاضر برای پی بردن به این موضوع که شهر اصفهان دارای چه پتانسیل‌ها و جاذبه‌هایی بوده است که در دوره‌ی صفوی به عنوان پایتخت انتخاب می‌شود اهمیت دارد و نتایج آن برای مراکزی چون مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل، شهرداری اصفهان، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و بنیاد ایران شناسی کاربرد خواهد داشت.

۴-۱ پیشینه تحقیق:

موقعیت جغرافیایی اصفهان، موجب شده است که این شهر همواره مورد توجه قرار گیرد. در مورد موضوع این تحقیق که جغرافیای تاریخی اصفهان عهد تیموریان است تاکنون تحقیقی انجام نشده است. اما با موضوع جغرافیای تاریخی و جغرافیا و تاریخ اصفهان در دوره های مختلف تحقیقات و کتبی وجود دارد که از جمله این آثار می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتاب «جغرافیای اصفهان» تألیف دکتر سیروس شفقی، که در فصل دوم آن به بررسی جغرافیای تاریخی اصفهان از دوران باستان تا کنون می پردازد و در این راستا پیدایش، وجه تسمیه، تاریخ و آثار تاریخی شهر بررسی گردیده است.

- کتاب «زنده رود یا جغرافیای تاریخی اصفهان و جلفا» تألیف علی جواهر کلام که در سال های ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ ش مقیم اصفهان بود. او مجموعه ای از جغرافیا و تاریخ این شهر را در دو بخش می آورد که به بررسی رودخانه زاینده رود از نظر تاریخی و آثار تاریخی دوران صفویه و محله جلفا و آرامنه می پردازد.

- کتاب «جغرافیای تاریخی شهرها» تألیف عبدالحسین نهچیری که در قسمت کوتاهی به جغرافیای تاریخی اصفهان و وجه تسمیه و اقلیم آن اشاره می نماید

- پایان نامه ای با عنوان «جغرافیای تاریخی اصفهان» به پژوهش ربابه میرزازاده در مقطع کارشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر ری در سال ۱۳۷۲ که به بررسی کلی این موضوع در دوره های تاریخی مختلف از پیش از اسلام تا دوره ی معاصر می پردازد

در فهرست پایان نامه های دو گروه تاریخ و جغرافیای دانشگاه یزد، تنها دو مورد پایان نامه ی دوره ی کارشناسی در سالهای ۱۳۶۴ و ۱۳۶۵ در دست است که به موضوع جغرافیای تاریخی پرداخته است:

- جغرافیای تاریخی ایذه (آنزان)، پژوهشگر: عبدالله یاد احمدی

- نگاهی به جغرافیای تاریخی تهران همراه با مراحل توسعه و گسترش آن، پژوهشگر: جلال زارعی عزآبادی

و تاکنون دیگر تحقیقی با این موضوع انجام نگرفته است. در عین حال با توجه به نو بودن موضوع، نمی توان انتظار داشت که آثار و متون فراوانی در تعریف و تبیین این مفهوم در دسترس باشد با توجه به تازگی موضوع در این راستا، کتاب «مقدمه ای بر جغرافیای تاریخی ایران» تألیف دکتر حسن بیک محمدی یکی از تحقیقاتی است که در منابع، فرهنگ و کتاب های مختلف توسط اشخاص مختلف ارائه شده است.

اما تاکنون مقاله یا کتاب و تحقیقی با موضوع بررسی جغرافیای تاریخی شهر اصفهان در زمان تیموریان انجام نشده است که امید است تا حدودی در این تحقیق این مهم محقق گردد.

۱-۵ کلمات کلیدی :

فارسی: جغرافیای تاریخی، دوره ی تیموری، موقع جغرافیایی، زاینده رود، شهر اصفهان

انگلیسی:

Historical Geography, Timurid period, geographical position, Zayande road, Isfahan city

۱-۶ فرضیه ها:

- ۱) اصفهان با توجه به موقعیت جغرافیایی که داشته است، شهری استراتژیک در دوره ی تیموریان به شمار می آمده است.
- ۲) موقعیت بالقوه ی اصفهان در توسعه ی اقتصادی دوره ی تیموریان حائز اهمیت بوده است
- ۳) نقش جغرافیای سیاسی اصفهان باعث اهمیت یافتن آن شهر در نظر شاهزادگان تیموری شد.

۱-۷ روش تحقیق:

این پایان نامه از نوع بنیادی است، روش تحقیق به صورت مطالعه ی موردی (case study) و توصیفی- تحلیلی و با استفاده از مطالعات کتابخانه ای انجام می شود. بر این اساس، روش انجام

تحقیق در این رساله در سه بخش انجام پذیرفته است . الف- جمع آوری مطالب بر اساس روش کتابخانه ای، با استفاده از منابع درجه اول موجود و در دسترس . ب- تحلیل و پژوهش بر روی مطالب جمع آوری شده بر اساس دیوان شعرا، نسخ موجود و آثار معماری می باشد و تکیه اصلی بر منابع دست اول می باشد . ج- مرحله آخر نیز به صورت مطالعه میدانی بر اساس عکس برداری از بناها و آثار بر جای مانده از این دوره بر اساس پاسخ گویی به سوالات مطرح شده در چارچوب تحقیق بوده است.

۸-۱ بررسی و نقد منابع این دوره

از ویژگی های مهم فرهنگی عصر تیموریان، پیشرفت فن وقایع نویسی و تاریخ نگاری در این دوره است. تاریخ نویسرن عصر تیموریان در مقایسه با تاریخ نویسرن عصر ایلخانیان مغول، به اخبار و سرگذشت نیاکان و اجداد خود و شرح جنگها و فتوحات آنان دلبستگی فراوان داشتند همچنین یکی دیگر از خصوصیات تاریخ نگاری این دوره، نگارش کتب محلی است که شرح بسیاری از جزئیات وقایع تاریخی ایالات و ولایات، در آنها مضبوط است. اساسی ترین مراحل انجام یک تحقیق و بررسی علمی انتخاب منابع و مآخذ معتبر، مطمئن و اصیل پیرامون موضوع مورد تحقیق است . و از بررسی و نقد هر یک از این منابع می توان به درجه ی ارزش و اهمیت هر کدام از آنها پی برد و با بینش و آگاهی به کار در انجام تحقیق پرداخت. اینک به اختصار به بررسی منابع استفاده در این رساله می پردازیم:

ابن بطوطه

ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم لواتی طنجی، معروف به ابن بطوطه به سال ۷۰۳ هجری در شهر طنجه واقع در سواحل تنگه جبل الطارق افریقا که در قدیم بندر مهمی بوده است متولد می گردد و ایام جوانی را در آنجا سپری می کند در شهر خویش آموزش مرسوم زمان مثل قرائت قرآن، اصول و منطق، صرف و نحو عربی، علم بیان و حقوق اسلامی را می بیند . وی در سال ۷۲۵ هجری به قصد حج و زیارت قبر پیغمبر (ص) از زادگاه خود (طنجه) در سن بیست و دو سالگی بیرون می آید. از مصر، شامات، مکه، عراق و قسمت بزرگی از ایران و یمن عمان و بلاد الروم و قسطنطنیه و دشت قبچان و ماوراء النهر و افغانستان، سند و هند و جزایر جنوبی هندوستان و چین و اندلس و نیجریه و غیره دیدار می کند و شرح مسافرت های خود را به سادگی و صداقت و

دقت در بیان اوضاع و احوال ممالکی که دیده است ثبت و ضبط کرده، رسوم و عادات آن مردمان را که به طور وضوح و کامل شرح داده است از جمله خصوصیات رحله ابن بطوطه که کمتر جهانگردان اسلام بدان توجه داشته اند چگونگی وضع مردمان سرزمین های اسلامی است که ن یک و بد را مانند آیینه منعکس نموده است، چشم تیزبین و حافظه نیرومند او به راستی جالب و حیرت انگیز است، سی سال سیر و سیاحت در کشور های مختلف، فرهنگ و آداب و رسوم و باورها و وضع اجتماعی، سیاسی - معیشتی گوناگون او را خبره و کارشناس در مسائل کشور ها و شهرهایی که جدیداً اسلامی شده اند، نموده است.

ابن بطوطه که اول به قصد زیارت حرمین شریفین عازم حجاز و زیارت حج بود، پس از حج نخستین به عراق رفته و آنگاه از طریق خوزستان و لرستان به اصفهان و شیراز رفته، سپس به مکه بازگشته و بعد از چند سالی که در آن شهر به مجاورت و عبادت مشغول بوده سفری به یمن و سواحل افریقا و عمان و جزایر خلیج فارس کرده و در سال ۷۳۲ ه به مکه باز می گردد و بعد از چندی به عزم دربار سلطان محمد پادشاه هند روانه دهلی می شود.

حمدالله مستوفی

نزه القلوب که در پایان عصر ایلخانان تالیف شده است و به عنوان منبع پایه برای بررسی جغرافیای تاریخی ایران، مقارن نیمه ی قرن هشتم و در آستانه ی ظهور تیمور حائز اهمیت و منحصر به فرد و اطلاعات گرانبهایی است . حمدالله مستوفی قزوینی (وفات ۷۵۰ ق/۱۳۵۰م) از خاندان کهنی بود که به مناسبت اشتغال به کارهای دیوانی به مستوفی شهرت یافته بودند . نزه القلوب آخرین تالیف او است و در سال (۷۴۰ ه ق/۱۳۴۰) نگارش آن به انجام رسیده است. واقعیت این است که کتابی با چنین جامعیت صرف جغرافیایی در دوره ی تیموری تالیف نشد . بنابراین نزه القلوب به عنوان نزدیک ترین منبع جغرافیایی به دوره ی تیموری شالوده ی بررسی جغرافیای تاریخی قلمرو مورد بحث این پایان نامه قرار گرفته است . بر اساس این کتاب است که می توان تغییرات احتمالی را در مسیر های تجاری در دوره ی تیموری نسبت به دوره ی ایلخانان ردیابی کرد. مطالب این کتاب پیرامون تولیدات، راه ها، منزلگاه ها و مسافت میان شهر ها، برای این پژوهش بسیار مهم بود. و با اطلاعات پراکنده ی منابع عصر تیموری کامل می گردد . مستوفی به تفصیل و در بخش های جداگانه، حوزه های جغرافیایی را مورد بررسی قرار می دهد. راه های اصلی، راه های فرعی، منزلگاه ها و مسافت را مشخص کرده، تولیدات کشاورزی را به تفصیل و تولیدات صنعتی و معدنی را به اجمال معرفی و بسیاری مطالب دیگر درباره ی کوه ها، دریاچه ها، و دریا ها را شرح

می دهد. گزارش های مفصل او درباره ی نواحی و شهرها و تقسیمات ولایات و تشریح راه های ارتباطی برای این پژوهش اهمیت فراوانی داشت.

حافظ ابرو

شاهرخ در مدت طولانی سلطنت خود فعالیت خویش را صرف جنبه های مثبت پیشرفت علم و ادبیات کرد، چنان چه یکی از دانشمندان عصر خود را مامور نوشتن تاریخ و ثبت و ضبط وقایع آن نمود. این شخص عبدالله بن لطف الله بن عبد الرشید، ملقب به حافظ ابرو بود. حافظ ابرو بزرگترین مورخ دوره تیموری می باشد. وی در دستگاه تیمور در سلک منشیان بوده و مقام مورخی را بعدا در دربار شاهرخ پیدا کرده است. به زبان فارسی و عربی تسلط کامل داشت و به رموز و آیین و فن تاریخ نویسی آگاهی کامل داشت، اما در نوشته هایش در مقام تواضع خود را ناچیز و حقیر پنداشته و خویشتن را خاک اقدام مورخان معرفی کرده است. روی هم رفته او دارای خصوصیات حیاتی و فکری خاصی است و از جمله خصوصیات در آثار او که در ذکر وقایع اصفهان نیز از او شاهد هستیم عبارتند از:

۱- چون همواره در خدمت تیمور و شاهرخ و بایسنقر بوده لذا ناظر عینی واقعیاتی گردید که بیا نگر اوضاع و احوال عصر تیموری است. از جمله این که او شاهد قتل عام مردم اصفهان بدست سپاه تیموری بود و یا آنکه هر دو یورش شاهرخ به اصفهان را با دقت و احتیاط زیاد نقل کرده است

۲- در نگارش آثارش شیوه امانت داری را مراعات نموده و از هر جا و هر تاریخی که به حیثیت مصادر دست برده است، آن را ذکر کرده است. لذا می توان در ذکر وقایع اصفهان به او اعتماد کامل داشت.

۳- از مورخین پر نویس بوده و خلاء اطلاعات تاریخی از آغاز تا عصر خود را پر کرد و کوشیده است که در آثارش ترتیب وقایع تاریخی را حفظ کند، برای مثال می توان از ذیل جامع التواریخ رشیدی و ذیل ظفرنامه نام برد.

۴- به جهت آنکه مورخان عصر تیموری مانند عبدالرزاق سمرقندی و خواند میر از نوشته های او استفاده های زیادی کرده اند. لذا می توان حافظ ابرو را پیشرو تاریخ نگاران عصر تیموری و آثارش را بهترین و موثق ترین آثار این دوره دانست.

کتاب بزرگ او در زمینه ی تاریخ «مجمع التواریخ السلطانیه» نام دارد. این کتاب تاریخ عظیمی است که بر چهار بخش است تقسیم شده است. مجلد چهارم که به شاهزاده بایسنقر اهدا شده است و به همین جهت نام جدا گانه (زبدہ التواریخ بایسنقری) به آن داده شده است شامل دو قسمت است: قسمت اول حوادث دوره تیمور و قسمت دوم، تاریخ دوره شاهرخی تا سال ۸۳۰ هجری را بیان می کند. در جلد چهارم چون حافظ ابرو شاهد و ناظر بسیاری از حوادث بوده، از اهمیت خاصی برخوردار است. در این مجلد، اطلاعات فراوان اجتماعی و اقتصادی از وضعیت اصفهان در عصر شاهرخ بدست می دهد. چنانچه شدت قتل و غارت و کشتار و به اسارت درآوردن مردم اصفهان توسط شاهرخ را به خوبی ذکر کرده است. به همین جهت در جای جای کتابش، می توان حضور مردم را دید و همین باعث پربار بودن کتاب زبدہ التواریخ شده است. سبک نگارش او نیز ساده و بی پیرایه است و از استعارات سنگین و مصنوع استفاده نمی کند.

«جغرافیای حافظ ابرو» در زمینه جغرافیا و گوشه‌ای از تاریخ ایران و برخی از بلاد اسلامی است.

در سال ۸۱۷ ق، یک کتاب جغرافیای عربی به دست شاهرخ رسید و حافظ ابرو که از قبل تصمیم داشت کتابی در این زمینه تألیف کند، پیشنهاد کرد آن را به فارسی برگرداند و با استفاده از منابع دیگر آن را تکمیل نمود.

کتاب برای اطلاع از نام و نشان و مضمون بعضی آثاری که از منابع نویسنده بوده و اینک در دست نیست، بسیار مهم است. کتاب با مقدمه مؤلف در بیان سبب تألیف کتاب، آغاز و مطالب در سه جزء و هر جزء در چندین بخش تدوین شده است.

در برخی موارد منابع مورد استفاده مؤلف ذکر نشده، ولی از سبک تنظیم مطالب معلوم می شود که وی از آثار مکتب کلاسیک بلخی اصطخری بهره گرفته است. وی در کتاب خود پس از توصیف پدیده‌های طبیعی جهان اسلام، شرح سرزمین عربستان را آغاز کرده و سپس به شرح ممالک اسلامی پرداخته است که از مغرب آغاز و به بلاد کرمان ختم می شود. حافظ ابرو در جلد اول کتاب پس از مقدمه‌ای درباره جغرافیا و مقدمه دیگری درباره تاریخ، به کیهان‌شناسی و وصف شکل زمین، اقالیم سبعة، دریاها، دریاچه‌ها، رودها و کوه‌ها و دیار عرب (عربستان) پرداخته و سپس سرزمین‌ها را از مغرب (ولایت مغرب و اندلس) به مشرق (کرمان و فارس) توضیح داده و نام شهرها و مسافتات را ذکر کرده است.

رشته حوادثی که او گزارش می کند، تا قرن نهم می رسد و از این نظر در ذی قیمت بودن آن شکی نیست. به خصوص که در پرتو تاریخ‌نگاری‌های مربوط به فتوحات تیمور، بسیاری از زوایای تاریخ‌های محلی ناگفته و مبهم مانده است.

نکته دیگری که در خصوص تاریخ نگاری نویسنده در اثر جغرافیایی او جلوه خاص دارد، توانایی و توفیق او در تنقیح و تنظیم سلسله رخداد‌های سیاسی ایالاتی چون کرمان و فارس است؛ هرچند در قرن قبل از روزگار وی، برای این دو منطقه، آثاری چون نظام التواریخ بیضاوی، تاریخ و صاف، سمط العلی للحضرة العلیا و مانند آن پدید آمده و کتاب هایی در مقیاس تاریخ ملی و جهانی چون الکامل ابن اثیر، جهانگشای جوینی، جامع التواریخ رشید الدین فضل الله و نظایر آن‌ها در تکمیل گزارش‌های او مددکار بوده‌اند، با این حال، آشفتگی در اخبار و صعوبت و اشکال در تنظیم و ترتیب آن‌ها، سخت مشکل آفرین است.

رونق بازار علم و ادب در خراسان روزگار شاهرخ و به ویژه پایتخت آن، هرات، تا بدان پایه بوده که نویسنده را ملزم ساخته است تا در این باره به همراه توصیف مفصل آبادانی شهرهای خراسان و مشهور آفاق دانستن شهر هرات (از جهت پشتیبانی بی دریغ شاهرخ از دانشمندان) درباره آن شعر نیز بسراید.

متن کتاب قطع نظر از فواید تاریخی و نکات جغرافیایی مأخوذ از آثاری که اکنون همه یا قسمتی از آن ناپیداست، م شتمل بر اطلاعات گرانبهایی است که بعضی از آنها راهگشای درک گوشه های تاریکی از تغییرات جغرافیایی است. همچنین ذکر رودها و بعضی دریاچه‌هایی در کتاب آمده که در کتب دیگر بدان‌ها اشاره نشده است.

بخشی از اطلاعاتی که مؤلف از خصوصیات جغرافیایی سرزمین های اسلامی به دست داده، محصول مشاهدات خود اوست؛ چه در سفرهای جنگی تیمور از ماوراء النهر و ایران تا شام، همه جا حضور داشته و از این جهت، آگاهی های منحصر به فردی گرد آورده که امروز برای بررسی جغرافیای طبیعی و انسانی شهرهای کهن اسلامی، بسیار مهم می‌نماید.

مولانا نظام الدین شامی

او از شعرا و فضلاى قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری است. وی در تبریز متولد شد. و اهل شنب غازان، یکی از محلات تبریز بوده است. تیمور از او خواست تا تاریخ و شرح فتوحاتش را آن نان ساده به رشته تحریر در آورد که نه تنها برای ده نفر از میان صد خواننده، بلکه برای همگ ان قابل فهم باشد. نظام الدین انجام این وظیفه را بر عهده گرفت و از سال ۷۹۵ هجری به بعد جزو همراهان وی قرار گرفت. نام عنوان «ظفرنامه» برای اثر شامی، احتمالا توسط شخص تیمور و هنگامی روی آن گذارده شد که این اثر به وی تقدیم شد. نظام الدین شامی واقعه قتل عام اصفهان به سال ۷۸۹ هجری را به تفصیل بحث و همچنین از سپردن اداره این شهر توسط تیمور و نواده

اش میرزا رستم نیز اشاراتی دارد . در کتابش کوشیده است از سخن آرایبی اجتناب ورزد و خودش صریحا، مدعی است که کوشیده است سخنش را با معانی قابل فهم بیان کند.

شرف الدین علی یزدی

کتاب او ظاهرا در اصل موسوم به فتح نامه بوده است و بعد ها به قرینه و قیاسی با ظفرنامه شامی به ظفرنامه یزدی مشهور شده است . شرف الدین این کتاب را به دعوت و تشویق ابراهیم سلطان، پسر شاهرخ و وال فارس نوشت . کتاب ظفرنامه یزدی، شامل : تاریخ زندگی تیمور صاحبقران و چندسال از وقایع سلطنت خلیل، نوه تیمور و رقیب شاهرخ است . شرف الدین یزدی از ظفرنامه شامی به عنوان پایه کار خود استفاده کرده و به قول ادوارد براون، ظفرنامه او در واقع همان ظفرنامه شامی است که با تطویل و اطناب بیشتر، به حوادث پرداخته است . ظفرنامه یزدی اثر نخستین، یعنی ظفرنامه شامی را از اعتبار انداخت و بعد ها ماخذ و مرجع عمده اکثر مورخان واقع شد که بعد از شرف الدین خواسته اند تاریخ امیر تیمور را بیان کنند . شرف الدین علی یزدی، مورخی درباری است که در تمام کتاب با لحنی مشحون از تملق و تعصب سخن گفته و آن همه خون ریزی ها و کشت و کشتار ها را- چنان چه در واقعه قتل عام اصفهان ذکر می کند- با اعجاب و تحسین تمام ستوده است.

علاوه بر این در خصوص زندگانی او چنان که بیان خواهد شد در عصیان سلطان محمد بن بایسنقر، والی عراق عجم که در اصفهان به سال ۸۵۰ هجری به وقوع پیوست، این مورخ از هواداران سلطان محمد بوده و نزدیک بود به فرمان شاهرخ اعدام شود، ولی به وساطت شاهزاده عبداللطیف مورد عفو و بخشش قرار گرفت . او در سال ۸۵۸ هجری وفات یافت . به جهت آنکه جریان قتل عام مردم اصفهان را سایر مورخین، همچون میر خواند در کتاب روضه الصفا و خواند میر د ر حبیب السیر از این کتاب نقل می کنند، و همچنین به جهت آنکه کتاب جزئیات اوضاع اجتماعی مردمان ممالک مختلف را به تفصیل تمام ضبط و ثبت کرده است، برای دوره مورد بحث اهمیت بسزایی دارد

معین الدین نطنزی

کتاب دیگری که از منابع مهم دوره تیموری است، کتاب منتخب التواریخ معینی، منسوب به معین الدین نطنزی است. این کتاب، شامل وقایع عالم از زمان هبوط آدم تا مرگ تیمور یعنی سال ۸۰۷ هجری است. معین الدین نطنزی ابتدا در خدمت امیر زاده اسکندر، فرزند عمر شیخ بن تیمور، والی فارس و عراق عجم بود و کتاب خود را در شیراز نوشت. این کتاب اطلاعات جالبی درباره ی ایران جنوبی بدست می دهد. از اواخر کتاب چنین بر می آید که معین الدین پس از آنکه شاهرخ برادرزاده ی عاصی خود را شکست داد، به خدمت او در آمده است. ژان اوپن، مهمترین بخش این کتاب را به طبع رسانده است.

کمال الدین عبد الرزاق سمرقندی

از جمله منابع مهم این دوره کتاب «مطلع سعدین و مجمع بحرین» است. نویسنده این کتاب، مولانا کمال الدین عبد الرزاق سمرقندی در سال ۸۱۶ هجری در هرات متولد شد. ابتدا در خدمت شاهرخ بود. بعد از فوت شاهرخ، به ترتیب در خدمت میرزا عبد اللطیف، میرزا عبد الله و میرزا ابوالقاسم بابر و میرزا ابراهیم مورد توجه واقع شد و در زمان سلطان ابو سعید تیموری در سال ۸۶۷ هجری به منصب شیخی خانقاه شاهرخ منصوب گشت و در سال ۸۸۷ هجری وفات کرد.

موضوع کتاب، حوادث ایران در فاصله ی سال های ۷۰۴ تا ۸۷۳ هجری، یعنی از تاریخ تولد ابو سعید ایلخانی تا تاریخ وفات ابوسعید تیموری را در بر می گیرد. هرچند حوادث سال های ۸۷۴ تا ۸۷۵ هجری، یعنی فاصله کشته شدن ابو سعید و جلوس سلطان حسین بایقرا نیز در کتاب آمده است.

با وجود آنکه راجع به وقایع ایران از مطالب زبده التواریخ حافظ ابرو استفاده ها نموده، با این حال کتابش دارای اهمیت بسیار است. زیرا به تفصیل از یک دوره بسیار مهم تاریخ ایران که کمتر توسط مورخین دیگر مورد توجه قرار گرفته و به جهت آنکه مولف خود شخصا ناظر و شاهد آن وقایع بوده و به قلم خود کیفیت آنها را نگاشته است، ارزش کتاب بسی افزوده می شود. سبک نگارش آن نیز ساده و روان و دارای اطلاعات بسیار نفیس می باشد.

احمد بن حسین کاتب

کتاب تاریخ جدید یزد تألیف احمد بن حسین بن علی کاتب، در سال ۸۶۲ هجری نگارش یافته است. کتاب او، از جمله تاریخ های محلی بسیار ارزنده ای است که از لحاظ تحقیق در تاریخ